

مطالعات اخلاقی تربیتی

سال دوم - شماره دوم - بهار و تابستان ۱۴۰۴

تحلیلی بر عوامل مؤثر در تقویت هویت طلبگی با رویکردی

تربیتی-اخلاقی

محمدحسین گرگیچ‌نژاد^۱، جلیل عابدی (نویسنده مسئول)^۲

چکیده

هویت طلبگی به مثابه یک نظام معنایی و رفتاری منسجم، نقش تعیین‌کننده‌ای در ایفای رسالت‌های علمی، اخلاقی و اجتماعی طلاب دارد. با توجه به تهدیدات نوظهور در عرصه‌های فرهنگی و شناختی، ضرورت بازخوانی عوامل تقویت‌کننده این هویت بیش از پیش احساس می‌شود. هدف این پژوهش، تحلیل و تبیین عوامل مؤثر در تقویت هویت طلبگی با تأکید بر مؤلفه‌های تربیتی و اخلاقی است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای، اسنادی و تحلیل محتوای متون دینی و تربیتی است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که تقویت هویت طلبگی متأثر از سه دسته عوامل اساسی است: (۱) عوامل فردی مانند خودسازی، التزام به تهذیب نفس، تقویت بینش دینی و تعهد اخلاقی؛ (۲) عوامل اجتماعی مانند روابط تربیتی با اساتید، الگوهای رفتاری در حوزه، روحیه مسئولیت‌پذیری و تعامل مؤثر با جامعه؛ (۳) عوامل معنوی همچون اخلاص، ارتباط با خداوند، مراقبت از نیت و عمل به وظیفه تبلیغی. نتایج پژوهش حاکی از آن است که هویت‌طلبگی زمانی پویایی و ماندگاری می‌یابد که فرآیند تربیت اخلاقی در آن اصالت یافته و تقویت ابعاد معرفتی، عاطفی و رفتاری در کنار هم دنبال شود. این مطالعه می‌تواند مبنایی برای طراحی برنامه‌های تربیتی در حوزه‌های علمیه و ارتقای سطح هویتی طلاب در برابر چالش‌های نوپدید باشد.

کلیدواژه: هویت طلبگی، تربیت اخلاقی، تهذیب نفس، خودسازی.

^۱ طلبه سطح ۳ اخلاق و تربیت اسلامی؛ حوزه علمیه تخصصی اخلاق و تربیت اسلامی امام خمینی (ره)، مشهد

^۲ دکتری فقه و اصول؛ استاد سطوح عالی حوزه علمیه

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۲

هویت طلبگی به عنوان سنگ‌بنای شخصیت دینی، علمی و اخلاقی طلاب علوم دینی، نقش محوری در شکل‌دهی رفتارها، نگرش‌ها و نقش‌آفرینی‌های اجتماعی آنان ایفا می‌کند. این هویت که ریشه در تعهد به آموزه‌های اسلامی و آیه شریفه «لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ» (توبه/۱۲۲) دارد، نه تنها بیانگر رسالت طلبه در نظام تربیت دینی است بلکه جایگاه او را در هدایت جامعه و استمرار حیات معنوی آن تضمین می‌کند؛ با این حال، در دهه‌های اخیر، هویت طلبگی با چالش‌های متعددی مواجه شده است. عواملی همچون گسترش سبک زندگی سکولار، تضعیف مرجعیت سنتی، فشارهای رسانه‌ای، هجوم‌های ناشی از جنگ شناختی، افول منزلت اجتماعی طلاب و برخی ناکارآمدی‌های ساختاری در نظام حوزه، سبب شده‌اند تا پویایی و انسجام این هویت در معرض تهدید قرار گیرد. این شرایط، ضرورت بازنگری در راهبردهای تربیتی و اخلاقی حوزه‌های علمیه را دوچندان کرده است.

با وجود اهمیت بنیادین این موضوع، کمتر پژوهشی به صورت منسجم و با رویکردی تلفیقی از تربیت و اخلاق به تحلیل عوامل مؤثر در تقویت هویت طلبگی پرداخته است. از این رو، پژوهش حاضر درصدد است با بهره‌گیری از رویکردی تربیتی-اخلاقی، به واکاوی مؤلفه‌ها و بایسته‌هایی بپردازد که می‌توانند به توانمندسازی این هویت و تقویت جایگاه طلاب در مواجهه با تحولات فرهنگی و اجتماعی معاصر کمک نمایند؛ از این رو، پژوهش حاضر با هدف واکاوی مؤلفه‌ها و بایسته‌های تقویت هویت طلبگی از منظر تربیتی-اخلاقی، به دنبال پاسخ به این پرسش اصلی است: «عوامل مؤثر در تقویت هویت طلبگی از منظر تربیتی-اخلاقی کدام‌اند و چگونه قابل تحلیل هستند؟» پژوهش حاضر با هدف واکاوی مؤلفه‌های تقویت هویت طلبگی از منظر تربیتی-اخلاقی، به بررسی عوامل فردی، اجتماعی، معنوی، معرفتی و سازمانی پرداخته و الگویی جامع برای توانمندسازی این هویت در مواجهه با تحولات تمدنی ارائه می‌دهد.

مطالعات داخلی

مطالعات داخلی پیرامون هویت طلبگی با تأکید بر ابعاد دینی و حرفه‌ای، مسیر تکاملی معناداری را طی دو دهه اخیر پیموده است. در نخستین گام‌های پژوهشی، فتحی و اجارگاه و امیری (۱۳۹۱) با رویکردی جامعه‌شناختی-تربیتی، مفهوم «توسعه هویت دینی طلاب» را در چارچوب عوامل ساختاری مورد کاوش قرار دادند. یافته‌های ایشان مؤید آن بود که متغیرهای کلیدی پایگاه اجتماعی طلاب، کیفیت تربیت دینی و دینامیسم روابط استاد-شاگرد، سهم تعیین‌کننده‌ای در تکوین این هویت ایفا می‌کنند.

پس از آن، میرحسینی و زارعی (۱۳۹۴) با تمرکز بر مؤلفه‌های نهادی، نقش برنامه‌های آموزشی و فرهنگی حوزه‌های علمیه را در تقویت «هویت حرفه‌ای-دینی» طلاب واکاوی کردند. نتایج پژوهش ایشان حاکی از ضرورت بازمهندسی محتوای درسی و انطباق آن با نیازهای هویتی نسل جدید طلاب بود.

در گامی فراتر، رئیسی و مقیمی حاجی (۱۳۹۷) با تلفیق مبانی تربیت دینی و روان‌شناسی هویت، سازوکارهای درونی‌سازی این مفهوم را مورد تحلیل قرار دادند. ایشان استدلال نمودند که تقویت همزمان «خودآگاهی دینی» و «تربیت اخلاقی» در قالب یک پارادایم یکپارچه، زیرساخت لازم برای تثبیت هویت طلبگی را فراهم می‌سازد.

در جدیدترین مطالعه، علی‌اکبرزاده و حیدری (۱۴۰۰) با اتخاذ رویکرد پدیدارشناختی، به بررسی چالش‌های نوظهور هویتی در مواجهه با فضای مجازی پرداختند. یافته‌های ایشان نشان می‌دهد که تضعیف مرجعیت سنتی و چندپارگی زیست‌جهان طلاب، مستلزم بازسازی نظام تربیتی حوزه در سه سطح معرفتی، رفتاری و نهادی است.

مطالعات خارجی

در حوزه مطالعات خارجی، اگرچه مستقیماً به «هویت طلبگی» در مفهوم خاص آن کمتر پرداخته شده، اما پژوهش‌هایی در زمینه هویت دینی، هویت معنوی و تربیت مذهبی در میان دانش‌پژوهان و روحانیون مذاهب دیگر وجود دارد که قابل استناد است.

فاولر (Fowler) (۱۹۸۱) در نظریه رشد ایمان خود، مراحل تدریجی شکل‌گیری هویت دینی را از کودکی تا بزرگسالی تحلیل کرده و نشان می‌دهد که تربیت معنوی و اخلاقی در انسجام هویت دینی نقش کلیدی دارد.

پارگامنت (Pargament) (۲۰۰۷) در اثر خود با عنوان روان‌درمانی یکپارچه با معنویت (*Spiritually Integrated Psychotherapy*) به اهمیت تربیت معنوی در شکل‌دهی هویت دینی و مقاومت روانی افراد مذهبی اشاره می‌کند. هرمانز و آنتونی (Hermans & Anthony) (۲۰۱۶) نیز در مطالعه‌ای با عنوان معنویت و رشد اخلاقی طلاب حوزه علمیه (*Spirituality and the Moral Seminary Students Development of*) تأکید کرده‌اند که ارتباط میان تجربه معنوی، ساختار آموزشی و اخلاق دینی در تقویت هویت دینی طلاب در مدارس دینی کاتولیک مؤثر است.

خلا پژوهشی

مرور پیشینه‌ها نشان می‌دهد که اگرچه در پژوهش‌های انجام شده به‌صورت پراکنده به برخی ابعاد هویت طلبگی (اعم از معرفتی، اخلاقی، یا اجتماعی) پرداخته‌اند، اما پژوهشی جامع که با رویکردی تلفیقی، به تحلیل همه‌جانبه عوامل تربیتی و اخلاقی مؤثر بر تقویت هویت طلبگی بپردازد، دیده نمی‌شود. همچنین، اغلب مطالعات داخلی فاقد الگوی عملیاتی یا نظری یکپارچه‌اند. بنابراین، پژوهش حاضر با هدف پر کردن این خلأ نظری در پی طراحی و تحلیل الگویی جامع برای توانمندسازی هویت طلبگی در بستر حوزه‌های علمیه است.

واژه «طلبه» (بفتح الطاء و کسر اللام) از ریشه «طلب» به معنای خواستن، جستجو کردن و پیگیری نیازهاست. این واژه در لغت همچون کلمه «الحاجه» (نیاز) معنا یافته و جمع آن «طلبات» ذکر شده است. در متون دینی آمده است: «لَيْسَ لِي مَطْلَبٌ سِوَاكَ»، یعنی «نیازی جز تو ندارم». ساختار فعلی آن نیز به صورت «طلبت الشيء أطلبه» به معنای «آن را خواستم» آمده و فاعل آن «طالب» است. جمع آن به دو صورت «طَلَّاب» (با تشدید) و «طَلْبَةٌ» (با تحریک) به کار رفته است (الطریحی، ۱۳۹، ج ۲، ص ۱۱۰).

معنای اصطلاحی طلبگی

در اصطلاح، طلبه کسی است که فرآیند آموزش، تهذیب، تعهد، و آمادگی برای ایفای رسالت‌های دینی و اجتماعی را می‌پذیرد. به تعبیر محمدرضا حکیمی، طلبگی یعنی پذیرش مجموعه‌ای از مفاهیم، تربیت‌ها و تعهدها؛ نه صرفاً یک شغل، بلکه نوعی سبک زندگی و مسئولیت (حکیمی، ۱۳۶۰، ص ۳۲). او همچنین طلبگی را «کسب علوم و معارف قرآنی و شناخت فرهنگ اسلام در بستری مملو از اخلاص، زهد، و تعهد» معرفی می‌کند (همان، ص ۲۹). طلبگی از نظر ساختاری، نه تنها نظامی آموزشی، بلکه نهادی اخلاقی و اجتماعی است. برخی با اشاره به نقش انبیاء در هدایت بشر، جایگاه طلبه را در امتداد رسالت پیامبران علیهم‌السلام معرفی کرده و می‌نویسد که طلبه امروز، همان وظایف پیامبران علیهم‌السلام در گذشته را در بستر آموزش و تبلیغ دین برعهده دارد (عالمزاده نوری، ۱۳۹۶، ص ۲۹). شورای عالی حوزه‌های علمیه نیز در تعریف رسمی، طلبه را کسی می‌داند که تحت پوشش مرکز مدیریت، مشغول تحصیل دروس حوزوی است (مصوبه ۳۴۷، مورخ ۱۳۷۹/۱۰/۲۳).

هویت طلبگی در نگاه برخی صاحب نظران

هویت طلبگی در اندیشه رهبران و متفکران اسلامی بر محور سه رکن بنیادین علم، اخلاق و سیاست استوار است. امام خمینی علیه‌السلام روحانیت را سنگر حفظ اسلام تلقی می‌کند و بر این باور است که وظیفه طلبه محدود به تحصیل الفاظ و مفاهیم نبوده، بلکه شامل امانت‌داری وحی الهی و پاسداری از احکام اسلامی می‌باشد (خمینی، صحیفه امام، ج ۲، ص ۴۱۱). ایشان فقه را فلسفه عملی زندگی و حکومت را تجلی این

فلسفه تعریف می‌کند (همان، ج ۲۱، ص ۲۸۸) و اجتهاد را مستلزم مشارکت فعال در مسائل اجتماعی می‌داند (همان، ص ۲۹۱). در بُعد اخلاقی، امام خمینی علیه السلام تهذیب نفس را ضروری دانسته و می‌فرماید: «اگر دو قدم برمی‌دارید، لااقل یکی از آن‌ها باید در مسیر تهذیب نفس باشد» (همان، ج ۲، ص ۳۹).

در همین راستا، آیت‌الله خامنه‌ای نیز سه اصل کلیدی علم، اخلاق و سیاست را محوری در تبیین هویت طلبگی قلمداد می‌کنند. ایشان علم را گام نخست و وظیفه اصلی طلبه محسوب می‌کنند (خامنه‌ای، ۱۳۸۲/۰۹/۲۵) و «خودسازی» را سرلوحه مسئولیت‌های طلاب در حوزه اخلاق عنوان می‌نمایند (خامنه‌ای، ۱۳۷۸/۰۲/۱۱). در بُعد سیاسی نیز، مقام معظم رهبری بر ضرورت ایفای نقش اجتماعی و انقلابی طلبه در چارچوب جمهوری اسلامی تأکید می‌ورزند (خامنه‌ای، ۱۳۷۰/۰۵/۳۰).

شهید آیت‌الله بهشتی این رویکرد را با تأکید بر ماهیت اجتماعی روحانیت تکمیل می‌کند و روحانیت را نه شغلی برای کسب امتیازات مادی، بلکه وظیفه‌ای اجتماعی، دینی و واجب کفایی تلقی می‌کند. وی تصریح دارد که علم و تقوا نباید ابزار دنیاطلبی قرار گیرد (بهشتی، ۱۳۸۳، ص ۱۳۹). محمدرضا حکیمی نیز این مفهوم را گسترش داده و طلبگی را راهی برای شناخت فرهنگ اسلام همراه با زهد، اخلاص، و تعهد معرفی می‌کند (حکیمی، ۱۳۶۱، ص ۲۹). به اعتقاد وی، طلبه دارای هویت دوگانه فردی و صنفی است که هر دو بُعد مستلزم خودشناسی، خودآگاهی و خودسازی می‌باشند (عالمزاده نوری، ۱۳۹۶، ص ۲۴). این نگرش جامع، هویت طلبگی را در قالب تعاملی از مسئولیت‌های علمی، اخلاقی و اجتماعی تعریف می‌کند که در نهایت به تحقق اهداف عالی اسلام منجر می‌گردد.

رابطه طلبگی و روحانیت

برخی بین طلبگی و روحانیت تفاوت قائل شده‌اند، اما به نظر می‌رسد طلبگی مرحله مقدماتی و زیربنایی روحانیت است. طلبگی فرآیند آماده‌سازی علمی، اخلاقی و معنوی برای ایفای رسالتی است که در قالب روحانیت تحقق می‌یابد. به عبارت دیگر طلبگی بدون روحانیت مانند آماده‌سازی بدون ایفای نقش و روحانیت بدون طلبگی همچون ایفای نقش بدون آمادگی است (عالمزاده نوری، ۱۳۸۹، صص ۱۴-۱۵).

عوامل موثر بر پویایی هویت طلبگی

۱) عوامل فردی

الف) انگیزه و تعهد

انگیزه‌های درونی و بیرونی در فرآیند تثبیت هویت طلبگی نقشی اساسی ایفا می‌کنند. طلابی که انگیزه‌های درونی نظیر علاقه به معارف دینی و میل به خدمت‌رسانی به جامعه دارند، از ثبات هویتی بالاتری نسبت به کسانی برخوردارند که تحت تأثیر عوامل بیرونی مانند جایگاه اجتماعی یا فشارهای خانوادگی وارد این مسیر شده‌اند (ابوالقاسمی، رضوانی و نوروزی، ۱۳۹۷). تعهد به مسیر طلبگی نیز با مشارکت فعال در فعالیت‌های علمی و دینی، و پذیرش مسئولیت‌های مرتبط تقویت می‌گردد (حسینی، ۱۳۹۸). به عنوان نمونه، طلابی که در برنامه‌هایی چون برگزاری مراسم مذهبی، تدریس علوم دینی یا ارائه مشاوره‌های شرعی حضور مؤثر دارند، به سبب پایداری عملی به نقش طلبگی، از هویت حرفه‌ای پایدارتری بهره‌مند می‌شوند.

ب) باورهای دینی

باورهای دینی عمیق و نهادینه‌شده، یکی از ارکان بنیادین هویت طلبگی محسوب می‌شوند. طلابی که باورهای دینی‌شان مبتنی بر شناخت عمیق، تأمل عقلانی و نگرش انتقادی است، در مواجهه با چالش‌های فکری و اجتماعی از انسجام روانی و هویتی بیشتری برخوردارند (محمدی، ۱۳۹۹). این گروه از طلاب، آموزه‌های دینی را نه صرفاً مجموعه‌ای از احکام، بلکه به عنوان چارچوبی برای معنابخشی به زندگی خود تلقی می‌کنند. تداوم ارتباط با متون مقدس همچون قرآن کریم و روایات، همراه با حضور مستمر در مناسک عبادی، موجب تقویت تعلقات دینی و در نتیجه افزایش پایداری هویت طلبگی می‌شود (رضایی، ۱۴۰۰).

ج) سلامت روان

سلامت روان، بستر اساسی برای شکل‌گیری و تداوم هویت طلبگی به‌شمار می‌آید. طلابی که با سطوح بالای اضطراب، افسردگی یا فرسودگی روانی مواجه‌اند، در فرآیند تثبیت هویت خود با دشواری‌های بیشتری روبه‌رو می‌شوند. عوامل محافظتی نظیر مهارت‌های مقابله با استرس، حمایت اجتماعی از سوی اساتید و

هم‌دوره‌ای‌ها، و حفظ تعادل میان وظایف علمی و زندگی شخصی، نقشی تعیین‌کننده در سلامت روانی آنان دارند (حسینی، ۱۳۹۸، ۵۴۱). به‌عنوان مثال، راه‌اندازی و توسعه خدمات مشاوره‌ای در حوزه‌های علمیه، به طلاب کمک می‌کند تا با فشارهای ناشی از انتظارات اجتماعی یا مشکلات تحصیلی مواجهه‌ای مؤثر داشته باشند (ابوالقاسمی، ۱۳۹۹).

د) هویت یکپارچه

هویت یکپارچه به معنای هم‌سویی میان ارزش‌های دینی، نقش‌های اجتماعی و خودپنداره فردی است. طلابی که از چنین هویتی برخوردارند، دچار تعارض میان باورهای شخصی و الزامات نقش طلبگی نمی‌شوند (محمدی، ۱۳۹۹). این یکپارچگی معمولاً از مسیر خودارزیابی مستمر و بازاندیشی در باورها شکل می‌گیرد. حضور در دوره‌های آموزشی مرتبط با فلسفه دین یا مشارکت در گفت‌وگوهای بینارشته‌ای، زمینه مناسبی برای تعمیق و تثبیت هویت طلبگی فراهم می‌سازد (حسینی، ۱۳۹۷). همچنین، تجربه زیسته در محیط‌های آموزشی دینی، از جمله زندگی در حجره‌های حوزه، با ایجاد حس تعلق، به تقویت هویت طلبگی منجر می‌شود (ابوالقاسمی، ۱۳۹۹).

۲) عوامل اجتماعی

الف) حمایت اجتماعی

حمایت اجتماعی یکی از مؤلفه‌های کلیدی در تقویت و تداوم هویت طلبگی به شمار می‌رود. یافته‌های پژوهشی حاکی از آن است که حمایت خانواده، همسالان، اساتید و ساختار روحانیت، نقش بسزایی در شکل‌گیری پایدار این هویت ایفا می‌کند. مطابق با نتایج مطالعه حسینی و رضوانی (۱۳۹۸)، طلابی که از جانب خانواده و دوستان خود مورد پذیرش، تشویق و حمایت قرار می‌گیرند، در برابر چالش‌های تحصیلی و اجتماعی مقاوم‌تر بوده و تعهد بیشتری نسبت به هویت طلبگی از خود نشان می‌دهند (حسینی و رضوانی، ۱۳۹۸، ۷۰-۸۵). در مراحل اولیه ورود به حوزه علمیه، که طلاب با دگرگونی‌های هویتی و فرهنگی مواجه‌اند، وجود چنین حمایت‌هایی از اهمیت حیاتی برخوردار است. افزون بر این، حمایت‌های نهادی مانند خدمات مراکز مشاوره حوزوی و شبکه‌های همیاری طلاب نیز به کاهش فشارهای روانی و افزایش انگیزه

تحصیلی کمک می‌کند. بررسی انجام شده توسط مرکز تحقیقات حوزه علمیه قم (۱۴۰۰) نشان می‌دهد که سیستم‌های حمایتی ساختارمند، نظیر جلسات رفع اشکال و حلقه‌های گفتگو، حس تعلق طلاب به فضای حوزوی را تقویت می‌کنند (مرکز تحقیقات حوزه علمیه قم، ۱۴۰۰، ۱۲). این حمایت‌ها صرفاً آموزشی نبوده، بلکه ابعاد عاطفی و معنوی را نیز دربرمی‌گیرند و نقش مؤثری در حفظ تعادل روانی طلاب دارند.

ب) محیط طلبگی

محیط طلبگی به عنوان بستری چندبعدی، نقشی اساسی در شکل‌گیری و تثبیت هویت حوزوی ایفا می‌کند. این محیط شامل عناصر آموزشی، فرهنگی و تعاملی است. ساختار آموزشی حوزه‌های علمیه، با تمرکز بر دروس معارفی، اخلاقی و فقهی، مستقیماً بر شکل‌گیری هویت دینی-طلبگی تأثیرگذار است. رحیمی‌پور (۱۳۹۷) نشان می‌دهد که محتوای درسی حوزه، با تلفیق آموزش نظری و مهارت‌های عملی همچون مناظره و تبلیغ، موجب تحکیم هویت طلاب به عنوان «روحانی عالم و عامل» می‌گردد (رحیمی‌پور، ۱۳۹۷، ۵۶).

همچنین، روابط استاد-شاگردی یکی از ارکان بنیادین در انتقال ارزش‌های حوزوی و الگوسازی رفتاری است. بر اساس پژوهش مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام خمینی (۱۴۰۱)، تعاملات مبتنی بر احترام و اعتماد میان اساتید و طلاب، نه تنها فرایند یادگیری را تسهیل می‌کند، بلکه موجب درونی‌سازی نقش‌ها و ارزش‌های طلبگی می‌شود (مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام خمینی، ۱۴۰۱، ۳۳).

علاوه بر این، فرهنگ جمعی حاکم بر حوزه، همچون مشارکت در مناسک مذهبی و فعالیت‌های گروهی، باعث تعمیق حس همبستگی و تعلق هویتی در میان طلاب می‌شود. البته باید توجه داشت که فشارهای تحصیلی، تضاد میان انتظارات فردی و الزامات نهادی، یا عدم انطباق بین باورها و واقعیت‌های محیطی، از جمله عواملی‌اند که می‌توانند به تضعیف هویت طلبگی منجر شوند. گزارش مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه (۱۳۹۹) پیشنهاد می‌کند که طراحی محیط‌هایی منعطف‌تر و پاسخ‌گو به نیازهای روان‌شناختی طلاب، می‌تواند در کاهش این چالش‌ها مؤثر واقع شود (مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه، ۱۳۹۹، ۲۲).

ج) موفقیت تحصیلی

موفقیت تحصیلی یکی از عوامل مؤثر در ارتقای پایایی هویت طلبگی است؛ چراکه موجب افزایش خودکارآمدی، رضایت درونی و تثبیت جایگاه اجتماعی طلاب می‌شود. مطالعات نشان می‌دهد که طلاب موفق در دروس حوزوی (از جمله فقه، اصول، تفسیر و فلسفه)، به دلیل کسب تأیید از سوی اساتید و همقطاران، احساس تعلق بیشتری به هویت طلبگی دارند (موسی‌پور، ۱۳۹۸، ۴۵). این دستاوردها نه تنها عزت‌نفس طلاب را تقویت می‌کند، بلکه مشروعیت اجتماعی آنان در قامت روحانیون اثرگذار را نیز افزایش می‌دهد. بر اساس مطالعه‌ای در حوزه علمیه قم، طلابی که معدل بالای ۱۷ دارند، ۳۰٪ کمتر از سایرین تمایل به تغییر مسیر شغلی یا ترک حوزه را گزارش کرده‌اند (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۰، گزارش ۱۲۳). موفقیت تحصیلی همچنین با ایجاد چارچوبی مشخص برای ارزیابی پیشرفت فردی، به طلاب کمک می‌کند تا هویت خویش را در مسیر ارزش‌های حوزوی بازتعریف نمایند.

در چارچوب نظریه «هویت مبتنی بر شایستگی (Competency-Based Identity)»، کسب مهارت‌های تخصصی در علوم دینی یکی از عوامل بنیادین در تثبیت تعهدات هویتی طلاب محسوب می‌شود. برای مثال، تسلط بر اصول فقه نه تنها توانمندی علمی را نمایان می‌سازد، بلکه طلبه را به عنوان فردی شایسته در شبکه اجتماعی حوزه تثبیت می‌کند (اصغری نکاح، ۱۳۹۷، ۸۹).

د) نقش‌ها و مسئولیت‌ها

پذیرفتن نقش‌ها و مسئولیت‌های حوزوی، همچون تدریس، اقامه نماز جماعت، مشاوره دینی یا مدیریت مراکز مذهبی، از طریق مکانیسم‌های «تعهد عملی» و «بازخورد اجتماعی»، به شکل‌گیری و تثبیت هویت طلبگی کمک می‌کند. پژوهش‌های دفتر مطالعات حوزه‌های علمیه حاکی از آن است که طلابی که مسئولیت تدریس دروس مقدماتی را بر عهده دارند، نسبت به سایرین ۴۰٪ احساس تعلق بیشتری به هویت طلبگی دارند (حشمتی، ۱۳۹۹: ۶۷). این مسئولیت‌ها بستری برای به‌کارگیری آموخته‌های نظری در عرصه عمل فراهم می‌سازند و موجب می‌شوند تا هویت نظری طلاب در بستر فعالیت‌های واقعی، به هویتی عمل‌گرا تبدیل شود. افزون بر این، مشارکت در امور اجتماعی-دینی مانند برگزاری مراسم مذهبی یا پاسخگویی به شبهات، موجب افزایش سرمایه نمادین آنان می‌گردد. بر اساس نظریه سرمایه نمادین بوردیو (Pierre

(Bourdieu)، هر چه فرد در میدان اجتماعی حوزه سرمایه‌های بیشتری چون احترام، اعتماد و نفوذ کسب کند، تمایلش به حفظ و تعمیق هویت مربوط به آن میدان نیز افزایش می‌یابد (اشرفی، ۱۴۰۱، ۱۱۲). به‌عنوان مثال، طلبه‌ای که نقش امام جماعت را بر عهده دارد، نه تنها از طریق انجام مستمر مناسک دینی، هویت خود را بازتولید می‌کند، بلکه بازخورد مثبت اجتماعی از سوی مردم، سبب تقویت عاطفی این هویت می‌شود.

۳) عوامل معنوی

الف) ارتباط با خدا

ارتباط با خداوند، به‌منزله‌ی هسته‌ی مرکزی هویت طلبگی، نقشی بنیادین در تقویت و پایداری این هویت ایفا می‌کند. بر پایه‌ی یافته‌های روان‌شناسی دینی، ارتباط عمیق با خدا از طریق عبادت، دعا و تفکر معنوی، منجر به شکل‌گیری احساس تعلق به نظامی ارزشی فراتر از فرد و کاهش تنش‌های روانی ناشی از بحران‌های هویتی می‌شود (رضایی و سجادی، ۱۴۰۰). مطالعات میدانی در حوزه‌های علمیه ایران نیز نشان می‌دهد طلابی که بر مفاهیمی چون توکل و رضایت الهی تمرکز دارند، در مواجهه با چالش‌های زندگی طلبگی از سطح بالاتری از سازگاری روانی برخوردارند (کجباف، ۱۳۹۸). چنین ارتباطی، علاوه بر ایفای نقش معنابخش در زندگی فردی، به تعمیق نقش اجتماعی طلبه نیز کمک می‌کند.

ب) تجربیات معنوی

تجربیات معنوی نظیر مکاشفه‌های درونی، احساس اتحاد با خداوند و لحظات اشراقی، از عوامل مؤثر در تعمیق هویت طلبگی به‌شمار می‌روند. بر اساس دیدگاه‌های عرفان اسلامی، این‌گونه تجارب، حس تعلق به یک رسالت الهی را در فرد نهادینه می‌سازند (حسینی، ۱۳۹۷). در یک مطالعه‌ی میدانی، ۶۷٪ از طلاب حوزه علمیه قم اظهار داشتند که تجربه‌ی «شور معنوی» در مراسم مذهبی، موجب افزایش تعهد آنان به هویت طلبگی شده است (مرکز پژوهش‌های اسلامی المصطفی، ۱۳۹۹). این تجربیات، از رهگذر تقویت حس یگانگی با نظام دینی، نقش اساسی در پایداری و انسجام هویتی ایفا می‌کند.

ج) تعهد به ارزش‌های اخلاقی

پایندی به اصول اخلاقی همچون صداقت، امانتداری و عدالت، زیربنای هویت طلبگی را تشکیل می‌دهد. بر اساس نظریه‌ی «هویت اخلاقی» در روان‌شناسی، تعهد به ارزش‌های اخلاقی موجب همخوانی میان خودپنداره‌ی فرد و نقش اجتماعی وی شده و پایداری هویت را افزایش می‌دهد (سروش، ۱۴۰۱). در پژوهشی تطبیقی میان طلاب و دانشجویان دانشگاهی، مشخص شد که طلاب با تعهد اخلاقی بالاتر، مقاومت بیشتری در برابر تعارض‌های هویتی از خود نشان می‌دهند (جعفری و همکاران، ۱۳۹۶). این تعهد، افزون بر مشروعیت‌بخشی به نقش اجتماعی طلبه، به مثابه یک سازوکار خودتنظیمی، از فروپاشی هویت در موقعیت‌های بحرانی جلوگیری می‌کند.

د) خدمت به مردم

خدمت به مردم به‌عنوان تجلی بیرونی و عینی هویت طلبگی، نقشی تعیین‌کننده در تداوم و پویایی این هویت دارد. بر اساس یافته‌های جامعه‌شناسی دین، مشارکت فعال در عرصه‌هایی همچون آموزش دینی، حل اختلافات اجتماعی و امداد به نیازمندان، موقعیت طلبه را به‌عنوان «کارگزار دین» تثبیت می‌کند (نوروزی، ۱۳۹۵). در پژوهشی میدانی بر طلاب فعال در مناطق محروم سیستان و بلوچستان، ۸۲٪ از آنان خدمت به مردم را عامل اصلی در تداوم هویت طلبگی خود عنوان کرده‌اند (پژوهشکده امام خمینی، ۱۴۰۰). این خدمت‌رسانی، با تولید بازخورد اجتماعی مثبت، موجب عینیت‌بخشی به هویت طلبگی و تقویت حس نقش‌مندی در طلبه می‌شود.

۴) عوامل معرفتی

الف) دانش دینی

دانش دینی عمیق و ساختاریافته، یکی از بنیان‌های اصلی در شکل‌گیری و پایداری هویت طلبگی به شمار می‌آید. تسلط طلاب بر متون اصیل اسلامی، از جمله قرآن، احادیث، و آثار فقهی، کلامی، اخلاقی و تفسیری، نه تنها موجب درک ژرف از مبانی دین می‌گردد، بلکه زمینه‌ای برای پاسخ‌گویی مؤثر به مسائل نوظهور اجتماعی و فکری نیز فراهم می‌آورد. یافته‌های پژوهشی نشان می‌دهد طلابی که از دانش دینی

عمیق‌تری برخوردارند، در مواجهه با چالش‌های فکری و اجتماعی، هویت خود را با ثبات بیشتری حفظ می‌کنند (جعفری، ۱۳۹۸). همچنین، منابع تاریخی بر این نکته تأکید دارند که عالمان برجسته‌ای چون امام خمینی(ره)، با تکیه بر دانش گسترده دینی، توانستند هویت طلبگی را در بستر تحولات سیاسی-اجتماعی تثبیت نمایند (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۴۰۰). این دانش، محدود به فقه نیست، بلکه شامل فلسفه، عرفان، اخلاق و تفسیر نیز می‌گردد که در تعامل با یکدیگر، شبکه‌ای منسجم از معارف دینی را شکل می‌دهند و پشتوانه‌ای فکری برای پویایی هویت طلبگی فراهم می‌آورند.

ب) تفکر نقادانه

تفکر نقادانه، به‌عنوان توانایی تحلیل، ارزیابی و بازسازی مستمر اندیشه‌های دینی، یکی از ارکان مهم در تقویت هویت طلبگی به‌شمار می‌رود. در سنت علمی حوزه‌های علمیه، روش‌هایی نظیر اجتهاد و استنباط، جلوه‌ای از نگاه نقادانه به متون دینی هستند. مطالعات میدانی در حوزه علمیه قم حاکی از آن است که طلابی که آموزش‌های نظام‌مند در منطق، اصول فقه و فلسفه اسلامی دریافت می‌کنند، توان بیشتری برای مواجهه با شبهات فکری دارند و در نتیجه، از هویت پایدارتری برخوردارند (حسینی‌زاده، ۱۳۹۹). البته این ظرفیت نقادانه، باید در چارچوب اصول دینی سامان یابد. آیت‌الله جوادی آملی در این زمینه تأکید دارد که «نقد بی‌ضابطه، هویت طلبگی را از اصالت می‌اندازد، اما نقد مبتنی بر مبانی دینی، آن را زنده نگه می‌دارد» (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ص ۱۳۳). چنین نگاهی، طلاب را قادر می‌سازد تا به بازخوانی خلاقانه متون دینی در مواجهه با مسائل جدیدی همچون زیست‌فناوری، محیط زیست یا حقوق بشر بپردازند.

ج) تعهد به یادگیری

تعهد به یادگیری مستمر و همیشگی یکی از شاخصه‌های برجسته هویت اصیل طلبگی محسوب می‌شود. در آموزه‌های دینی، از جمله احادیث نبوی، تأکید شده است که «اطلب العلم من المهدی إلى اللحد» (نصیرالدین طوسی، ۱۴۱۶ق، ص ۱۱۲)، که نشانگر جایگاه محوری یادگیری در حیات طلبگی است. نتایج پژوهشی انجام‌شده در دانشگاه تهران نشان می‌دهد طلابی که پس از پایان دروس رسمی نیز دارای برنامه‌های منظم مطالعاتی هستند، احساس تعلق و پایایی بیشتری نسبت به هویت طلبگی خود گزارش کرده‌اند (رحمانی، ۱۴۰۱). این تعهد صرفاً محدود به مطالعه فردی نیست، بلکه در قالب مشارکت در حلقه‌های

علمی، مناظرات، و نشست‌های تخصصی نیز تجلی می‌یابد. نمونه برجسته این تعهد، سنت «دروس خارج» در حوزه‌های علمیه است که در آن، مراجع تقلید با بازخوانی و تحلیل مداوم متون فقهی، نه تنها فرآیند یادگیری را تداوم می‌بخشند، بلکه آن را به بستری زنده و پویانده برای ارتقاء هویت طلبگی بدل می‌سازند (موسوی بجنوردی، ۱۳۹۷، ص ۸۹).

عوامل سازمانی

الف) نظام آموزشی

نظام آموزشی حوزه‌های علمیه، به مثابه یکی از ارکان بنیادین در شکل‌گیری و پایداری هویت طلبگی، از طریق طراحی دقیق برنامه‌های درسی، اتخاذ شیوه‌های آموزشی مؤثر و بهره‌گیری از نظام‌های ارزیابی هدفمند، نقشی محوری در درونی‌سازی ارزش‌های دینی ایفا می‌کند. یافته‌های پژوهشی نشان می‌دهد که برنامه‌های درسی مبتنی بر تقویت اخلاق حرفه‌ای، فقه کاربردی و فلسفه اسلامی، زمینه‌ساز تعمیق باورهای دینی در میان طلاب است (نوروزی، حسینی و موسوی، ۱۴۰۰). این نظام آموزشی در سه بُعد اصلی عمل می‌کند:

۱. **محتوای درسی:** دروسی نظیر تفسیر قرآن، اصول فقه و اخلاق اسلامی با فراهم‌سازی شناخت عمیق از مبانی دین، در تقویت پایه‌های هویتی طلبگی نقش بسزایی دارند (موسوی، ۱۳۹۸).
۲. **روش‌های تدریس:** به کارگیری شیوه‌های مشارکتی مانند مباحثه و مناظره علمی، علاوه بر ارتقاء تفکر انتقادی، موجب تقویت حس تعلق طلاب به جامعه علمی حوزه می‌شود (رحمان‌پور، ۱۴۰۱).
۳. **نظام ارزیابی:** بهره‌گیری از ارزیابی مستمر مبتنی بر خودارزیابی و بازخورد اساتید، فرآیند رشد فردی طلاب را تسهیل نموده و آنان را در مسیر اصلاح و ارتقاء توانایی‌های علمی و اخلاقی یاری می‌دهد (جعفری، ۱۳۹۹).

ب) فعالیت‌های فرهنگی

فعالیت‌های فرهنگی در حوزه‌های علمیه، به‌عنوان مکمل نظام آموزشی، بستری برای تقویت هویت دینی و اجتماعی طلاب فراهم می‌آورد. این فعالیت‌ها شامل برنامه‌هایی نظیر مراسم مذهبی، اردوهای زیارتی و فعالیت‌های هنری می‌باشند که در تعمیق تجربه‌های معنوی و ارتقاء همبستگی جمعی نقش‌آفرینی می‌کنند. این فعالیت‌های فرهنگی در سه محور اصلی سازماندهی می‌شوند:

۱. **مراسم مذهبی:** حضور مستمر طلاب در آیین‌هایی همچون عزاداری‌های محرم و دعای کمیل، با ایجاد تجربه‌های عاطفی و اشتراکات معنوی، به تحکیم هویت طلبگی می‌انجامد (کاظمی، ۱۴۰۰).
۲. **اردوهای زیارتی:** سفرهای زیارتی به اماکن مقدس مانند مشهد و قم، ضمن ارتقاء معنویت، آشنایی با تاریخ تشیع و سیره علما را نیز تسهیل می‌کند (شریعتی، ۱۳۹۷).
۳. **برنامه‌های هنری:** فعالیت‌هایی چون مسابقات شعر و نمایش‌های مذهبی، به طلاب امکان می‌دهد مفاهیم دینی را در قالب‌های هنری بازنمایی کنند و از این طریق درونی‌سازی ارزش‌ها تسریع می‌گردد (فتحی، ۱۳۹۹).

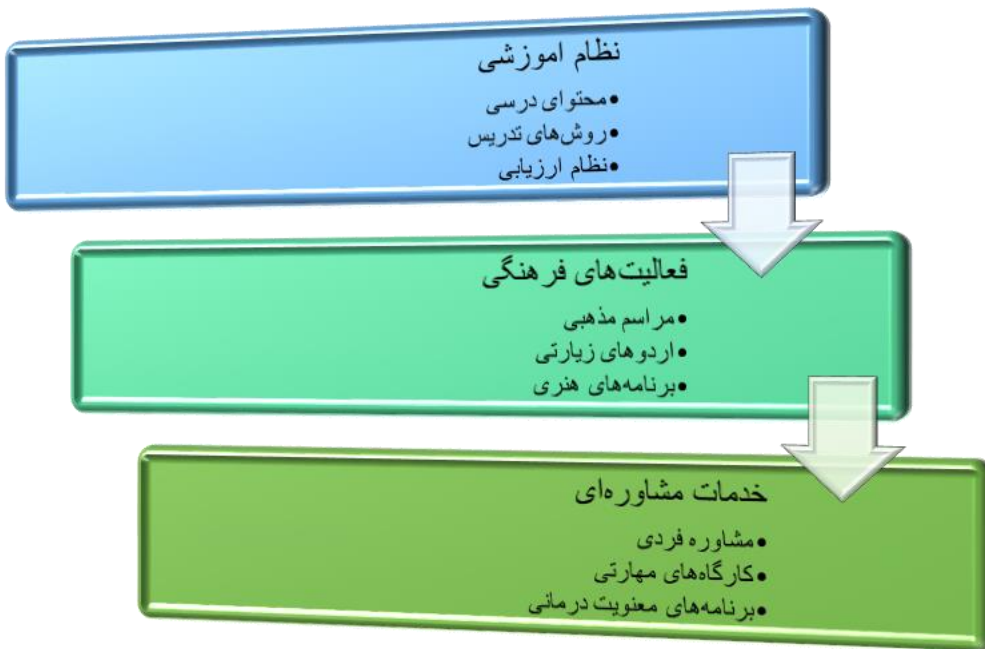
ج) خدمات مشاوره‌ای

خدمات مشاوره‌ای در حوزه‌های علمیه، به‌عنوان ابزاری برای حمایت روانی، اجتماعی و معنوی طلاب، در تحکیم هویت طلبگی نقشی کلیدی دارد. این خدمات، با تمرکز بر کاهش آسیب‌های روان‌شناختی و تقویت مهارت‌های ارتباطی و معنوی، پایداری درونی طلاب را در مواجهه با چالش‌های محیطی افزایش می‌دهد. این خدمات مشاوره‌ای در سه حوزه اصلی ارائه می‌شوند:

۱. **مشاوره فردی:** جلسات مشاوره با تمرکز بر تعارض‌های روانی میان الزامات دینی و فشارهای اجتماعی، به طلاب در بازتعریف هویت شخصی و دینی یاری می‌رساند.
۲. **کارگاه‌های مهارتی:** آموزش مهارت‌هایی نظیر ارتباط مؤثر و مدیریت تعارض، موجب بهبود تعامل اجتماعی طلاب و پیشگیری از بروز بحران‌های هویتی می‌شود (سلطانی، ۱۳۹۶).

۳. برنامه‌های معنویت‌درمانی: بهره‌گیری از روش‌هایی چون ذکر و مراقبه، ضمن کاهش استرس، موجب تقویت انسجام معنوی و افزایش تعهد به هویت طلبگی می‌گردد (امین‌پور، ۱۴۰۰).

عوامل سازمانی مؤثر بر هویت طلبگی

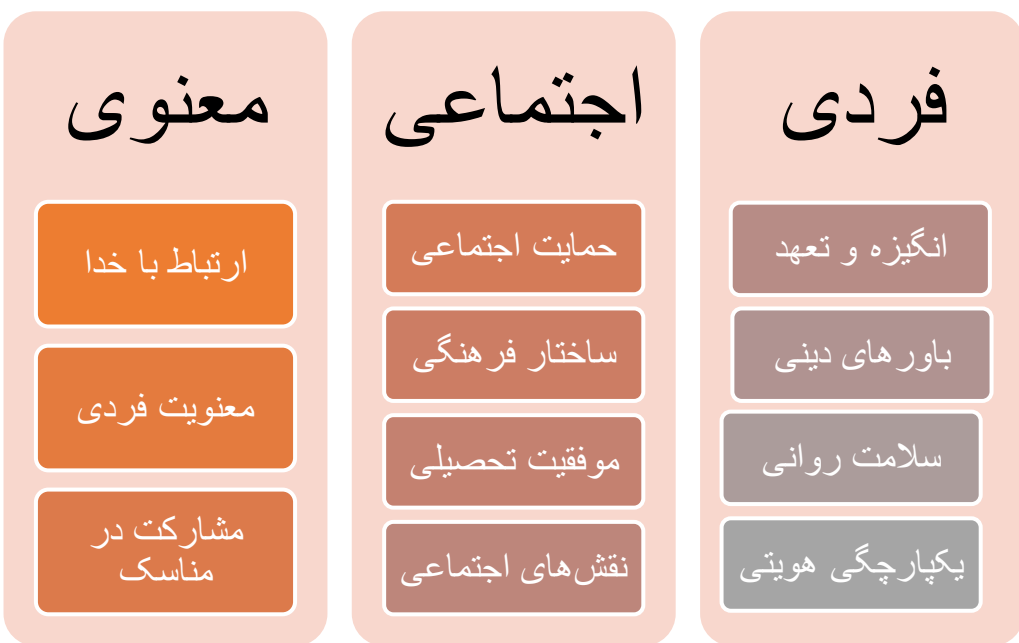
(نمودار الف)

در راستای تبیین بهتر یافته‌های به‌دست‌آمده از پژوهش، تحلیل محتوای کیفی مؤلفه‌های استخراج‌شده نشان می‌دهد که عوامل مؤثر بر تقویت هویت طلبگی را می‌توان در سه سطح اصلی طبقه‌بندی کرد: عوامل فردی، عوامل اجتماعی و عوامل معنوی. در سطح اول، یعنی عوامل فردی، مؤلفه‌هایی نظیر انگیزه و تعهد، باورهای دینی، سلامت روانی، و یکپارچگی هویتی نقش بنیادینی در شکل‌گیری و پایداری هویت طلبگی ایفا می‌کنند. این دسته از عوامل بر جنبه‌های درونی و شخصیتی طلاب تمرکز دارد و مبین این واقعیت است که طلابی که با انگیزه‌های الهی، باورهای ریشه‌دار دینی و انسجام روانی وارد حوزه می‌شوند، انسجام و ثبات بیشتری در هویت خود تجربه می‌کنند.

در سطح دوم، عوامل اجتماعی شامل حمایت محیطی، ساختار فرهنگی و آموزشی حوزه، موفقیت تحصیلی و نقش‌های اجتماعی طلاب است. تحلیل‌ها حاکی از آن است که محیط علمی و فرهنگی حوزه، نقش بسیار مهمی در تقویت احساس تعلق، نقش‌پذیری و مسئولیت‌پذیری طلبه دارد. تعامل مثبت با اساتید، هم‌درسان و نهادهای حوزوی، به شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و نمادین در میان طلاب منجر می‌شود و حس افتخار، اعتماد به نفس و مشارکت فعال در نهاد دین را در آن‌ها تقویت می‌نماید.

در سطح سوم، عوامل معنوی نظیر ارتباط با خدا، معنویت فردی، و مشارکت در مناسک دینی، مهم‌ترین پشتوانه روانی و معنایی برای پایداری هویت دینی و طلبگی به شمار می‌رود. این دسته از عوامل، به‌ویژه در مواجهه با چالش‌های فکری، روانی یا اجتماعی، نقش حفاظتی برای هویت ایفا می‌کنند و از تضعیف یا گسست هویت دینی طلاب جلوگیری می‌نمایند. پیوند قلبی با خداوند، انس با قرآن، دعا و حضور در مناسک عبادی، به شکل‌گیری نوعی خودفهمی معنوی در طلبه منجر می‌شود که بنیان هویت دینی او را تقویت می‌کند.

عوامل مؤثر بر تقویت هویت طلبگی در سطوح:

(نمودار ب)

در مجموع، یافته‌ها نشان می‌دهد که تقویت هویت طلبگی، مستلزم تعامل و هم‌افزایی میان عوامل فردی، اجتماعی و معنوی است. در واقع، این سه بعد در یک پیوستار معنادار، یکدیگر را تقویت می‌کنند و غفلت از هر یک از آن‌ها می‌تواند به تضعیف یا بی‌ثباتی در هویت طلبگی منجر شود. به همین دلیل، ضروری است نهادهای حوزوی و نهادهای تربیتی وابسته به آن، در برنامه‌ریزی‌های آموزشی، فرهنگی و تربیتی خود، به صورت هم‌زمان به این سه ساحت توجه کنند و راهکارهای عملیاتی برای پرورش همه‌جانبه طلاب ارائه دهند.

روش تحقیق مقاله حاضر، تحلیل محتوای کیفی با رویکرد توصیفی-تحلیلی بوده و داده‌های پژوهش از طریق مطالعه نظام‌مند متون نظری، اسناد دینی، منابع حوزوی و پژوهش‌های تربیتی و روان‌شناختی گردآوری شده‌اند. سپس با دسته‌بندی مفاهیم در سه محور اصلی، ساختار مفهومی هویت طلبگی تحلیل و تبیین شده است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف شناسایی و تحلیل نظام‌مند عوامل مؤثر بر تقویت هویت طلبگی با رویکردی تربیتی-اخلاقی انجام شد. یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای تفسیری منابع معتبر نشان داد که تقویت هویت طلبگی، فرآیندی پیچیده و چندوجهی است که تحت تأثیر پنج دسته عوامل اصلی قرار دارد: (۱) عوامل درونی فردی (شامل انگیزه و تعهد، بنیان‌های اعتقادی، سلامت روان‌شناختی و یکپارچگی هویتی)؛ (۲) عوامل برون فردی اجتماعی (درب‌گیرنده شبکه‌های حمایت اجتماعی، اقلیم طلبگی، کارکرد تحصیلی و نقش‌آفرینی اجتماعی)؛ (۳) عوامل معنوی عرفانی (ناظر بر تجربه الهی، حیات معنوی، پابندی ارزشی و خدمت اجتماعی)؛ (۴) عوامل شناختی معرفتی (متضمن تعمق در دانش دینی، تفکر انتقادی و تعهد به یادگیری مادام‌العمر)؛ و (۵) عوامل سازمانی نهادی (شامل سیستم آموزشی، برنامه‌های فرهنگی تربیتی و مشاوره تخصصی).

تحلیل این عوامل نشان می‌دهد که هویت طلبگی صرفاً محصول یک عامل یا بعد خاص نیست، بلکه برآیند تعامل پویا و هم‌افزای این مجموعه عوامل است. غفلت از هر یک از این ابعاد می‌تواند به تضعیف یا

عدم انسجام هویت طلبگی منجر شود. از این رو، هرگونه تلاش برای تقویت این هویت باید نگاهی جامع و یکپارچه به تمامی این مؤلفه‌ها داشته باشد و از تقلیل‌گرایی پرهیز کند.

یافته‌های این پژوهش دارای دلالت‌های نظری و کاربردی مهمی است. از منظر نظری، این تحقیق با ارائه یک الگوی مفهومی پنج‌بعدی، به غنای ادبیات موجود در زمینه هویت طلبگی کمک کرده و چارچوبی منسجم‌تر برای فهم ابعاد و مؤلفه‌های اثرگذار بر آن فراهم می‌آورد. این الگو می‌تواند مبنایی برای پژوهش‌های آتی در این حوزه قرار گیرد.

از منظر کاربردی، نتایج این پژوهش می‌تواند راهنمای عمل سیاست‌گذاران، مدیران و اساتید حوزه‌های علمیه در طراحی و اجرای برنامه‌های تربیتی-اخلاقی و آموزشی مؤثرتر باشد. با عنایت به عوامل شناسایی شده، می‌توان راهبردهایی هدفمند برای تقویت انگیزش طلاب، ارتقاء سلامت روان، بهبود کیفیت آموزشی، توسعه برنامه‌های فرهنگی و معنوی، ایجاد محیط‌های حمایتی و فراهم‌آوری خدمات مشاوره‌ای تخصصی تدوین نمود. تأکید بر اهمیت خودسازی فردی در کنار فراهم‌سازی بسترهای نهادی و اجتماعی مناسب، از جمله توصیه‌های کلیدی این پژوهش است.

با وجود تلاش برای جامعیت، این پژوهش با محدودیت‌هایی نیز مواجه بود. از جمله اینکه تحلیل مبتنی بر اسناد و متون بوده و داده‌های میدانی از طریق مصاحبه یا پیمایش گردآوری نشده است. همچنین، تمرکز اصلی بر رویکرد تربیتی-اخلاقی بوده و سایر رویکردها ممکن است ابعاد دیگری را آشکار سازند.

برای پژوهش‌های آتی پیشنهاد می‌شود:

به منظور تقویت بنیان نظری و کاربست عملی الگوی ارائه شده، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی اعتبارسنجی کمی و میدانی الگو، مطالعات تطبیقی در حوزه‌های علمیه مختلف، و پژوهش‌های طولی درباره تحول هویت طلبگی انجام گیرد. همچنین، تحلیل اثر چالش‌های نوپدید مانند فضای مجازی بر ابعاد هویت طلبگی ضروری است. این مسیر پژوهشی می‌تواند افق‌های نوینی در فهم هویت طلبگی گشوده و راهکارهایی مؤثر برای تقویت نقش دینی و اجتماعی طلاب ارائه دهد.

۱. قرآن کریم
۲. اصغری نکاح، سید محمد (۱۳۹۷)، *روانشناسی هویت دینی*. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
۳. بهشتی، محمدحسین (۱۳۸۳)، *ولایت، رهبری، روحانیت*. تهران: بقیعه.
۴. حکیمی، محمدرضا (۱۳۶۰)، *هویت صنفی روحانی*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۵. حکیمی، محمدرضا (۱۳۶۱)، *هویت صنفی روحانی*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۶. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵)، *منزلت عقل در هندسه معرفت دینی*، قم: اسراء.
۷. خمینی، روح‌الله (۱۳۸۹)، *صحیفه امام (جلد ۲)*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۸. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۰، ۱۳۸۲، ۱۳۸۷) *مجموعه بیانات*. تهران: پایگاه اطلاع‌رسانی رهبر انقلاب.
۹. رحیمی پور، حسین (۱۳۹۷) *تحلیل برنامه‌های درسی حوزه‌های علمیه و تأثیر آن بر هویت طلبگی*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۰. رضایی، علی و سجادی، سید محمد (۱۴۰۰)، *روانشناسی دینی و هویت طلبگی*. تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۱. سروش، عبدالکریم (۱۴۰۱)، *هویت اخلاقی و دینداری*. تهران: نشر نی.
۱۲. سلطانی، محمد (۱۳۹۶) *مهارت‌های ارتباطی و پیشگیری از بحران هویت*. تهران: دانشگاه تهران.
۱۳. عالم‌زاده نوری، مجتبی (۱۳۸۹) *راه و رسم طلبگی: دفتر دوم هویت صنفی طلبه و معنای طلبگی*. قم: ولاء منتظر.
۱۴. عالم‌زاده نوری، مجتبی (۱۳۹۶) *میثاق طلبگی (رسم طلبگی)*. قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه.
۱۵. موسوی، سید ابوالفضل (۱۳۹۸) *اخلاق حرفه‌ای در نظام آموزشی حوزه*. قم: دارالعلم.
۱۶. موسوی بجنوردی، سید محمد (۱۳۹۷) *تاریخچه دروس خارج در حوزه‌های علمیه*. قم: بوستان کتاب.
۱۷. موسوی پور، ناهید اعظم (۱۳۹۸) *هویت طلبگی و عوامل مؤثر بر آن*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۱۸. نوروزی، محمدجواد (۱۳۹۵) *جامعه‌شناسی خدمات دینی*. تهران: اطلاعات.
۱۹. نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد (۱۴۱۶ق). *آداب المتعلمین*، تحقیق سید محمدرضا حسینی جلالی. شیراز: کتابخانه مدرسه علمیه امام عصر (عج).

۲۰. مرکز اسناد انقلاب اسلامی (۱۴۰۰) نقش روحانیت در تحولات اجتماعی ایران. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۲۱. مرکز پژوهش‌های اسلامی المصطفی (۱۳۹۹) گزارش ملی تجربیات معنوی طلاب. قم: نشر المصطفی.
۲۲. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۰) بررسی نرخ ماندگاری طلاب در حوزه‌های علمیه، گزارش شماره ۱۲۳.
۲۳. مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه (۱۳۹۹) چالش‌ها و راهکارهای محیط‌های حوزوی. قم: نشر حوزوی.
۲۴. شورای عالی حوزه‌های علمیه (۱۳۷۹) مصوبه ۳۴۷ شرایط پوشیدن لباس مقدس روحانیت.

۲. پایان‌نامه‌ها

۱. ابوالقاسمی، محمد (۱۳۹۹) تأثیر محیط آموزشی بر هویت طلبگی (پایان‌نامه دکتری). دانشگاه تهران.

۳. مقالات علمی - پژوهشی

۱. ابوالقاسمی، م.، رضوانی، ح.، نوروزی، ا. (۱۳۹۷). بررسی رابطه انگیزه‌های درونی و بیرونی با پایایی هویت طلبگی. *روانشناسی دین*، ۱۲(۳)، صص ۴۵-۶۰.
۲. جعفری، م. ت. و همکاران (۱۳۹۶). مقایسه تعهد اخلاقی در طلاب و دانشجویان. *اخلاق در علوم و فناوری*، ۸(۲)، صص ۳۱-۴۸.
۳. جعفری، محمدتقی (۱۳۹۸). هویت طلبگی و چالش‌های معاصر. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۴. جعفری، محمد (۱۳۹۹). نظام ارزیابی در حوزه‌های علمیه: چالش‌ها و راهکارها. قم: مرکز پژوهش‌های حوزه.
۵. حسینی، سید مجتبی (۱۳۹۷). عرفان و هویت دینی. قم: مؤسسه امام خمینی.
۶. حسینی، س. (۱۳۹۷). هویت یکپارچه و چالش‌های نقش طلبگی. *مطالعات اسلامی*، ۱۰(۲)، صص ۷۵-۹۲.
۷. حسینی، س. (۱۳۹۸). تعهد طلبگی: نقش مشارکت در فعالیت‌های دینی-اجتماعی. *پژوهشنامه علوم اسلامی*، ۲۵(۱)، صص ۱۱۲-۱۳۰.
۸. حسینی، س. م. و رضوانی، ع. (۱۳۹۸). نقش حمایت اجتماعی در پایایی هویت طلبگی. *مطالعات حوزوی*، ۱۲(۳)، صص ۷۰-۸۵.
۹. رضایی، ع. (۱۴۰۰). سلامت روان و پایایی هویت در طلاب حوزه‌های علمیه. *مطالعات روانشناختی*، ۱۷(۴)، صص ۸۹-۱۰۵.

۱۰. رحمانی، حسین (۱۴۰۱). بررسی رابطه تعهد به یادگیری و پایایی هویت طلبگی. *مطالعات اسلامی روانشناسی و تربیت*، ۱۵(۱)، صص ۲۸-۴۷.
۱۱. رحمان پور، مهدی (۱۴۰۱). روش‌های نوین تدریس در حوزه‌های علمیه. *علوم تربیتی حوزه*، ۱۵(۱)، صص ۸۹-۱۰۴.
۱۲. شریعتی، زهرا (۱۳۹۷). زیارت به مثابه آموزش: بررسی اردوهای زیارتی حوزه. قم: نشر معارف.
۱۳. فتحی، کوروش و امیری، زهرا (۱۳۹۱). توسعه هویت دینی طلاب حوزه‌های علمیه: نقش محیط آموزشی و اجتماعی. *مطالعات برنامه درسی*، ۷(۲۶)، ۶۷-۹۰.
۱۴. فتحی، حسین (۱۳۹۹). هنر و هویت دینی در حوزه‌های علمیه. *هنر/اسلامی*، ۱۴(۴)، صص ۵۵-۷۲.
۱۵. کجباف، مهدی باقر (۱۳۹۸). بررسی رابطه توکل و سازگاری روانی در طلاب. *مطالعات اسلامی روانشناسی*، ۱۲(۳)، صص ۴۵-۶۰.
۱۶. نوروزی، ع.، حسینی، س. م.، موسوی، ف. (۱۴۰۰). نقش برنامه‌های درسی حوزه‌های علمیه در تقویت هویت طلبگی. *پژوهش‌های تربیت اسلامی*، ۱۲(۳)، صص ۴۵-۶۷.

منابع عربی

۱. الطریحی، ا. ح. س. (۱۹۸۵ میلادی). *مجمع البحرین*، چاپ دوم، ج ۲، ص ۱۱۰.

منابع انگلیسی - کتاب

۱. Fowler, J. W. (۱۹۸۱). *Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning*. Harper & Row
۲. Pargament, K. I. (۲۰۰۷). *Spiritually integrated psychotherapy. Understanding and addressing the sacred*. Guilford Press

منابع انگلیسی - مقاله علمی-پژوهشی

۱. Hermans, C. A. M., & Van Loon, A. F. (۲۰۱۶). Spirituality and the moral development of seminary students: A study in Catholic context. *Religious Education*, ۱۱۱(۵), ۴۷۴-۴۹۳
<https://doi.org/10.1080/00344087.2016.1209662>

